

Aquest és, doncs, un treball extraordinari, acurat i de gran interès per al coneixement històric d'un període especialment rellevant per a Catalunya, amb contínues remissions al seu sistema jurídic i la descripció de nombroses institucions del nostre país.

Josep Serrano Daura
Universitat Internacional de Catalunya

ACOTACIONES HISTÓRICO-JURÍDICAS AL SIGLO DE LAS LUCES,
DE LUIS RODRÍGUEZ ENNES⁶

Els qui hem tingut la fortuna d'estar gran part de la nostra vida acadèmica en contacte amb el professor Luis Rodríguez Ennes, coneixem bé la seva passió per la cultura, de la qual ens ha fet partícips amb el seu magisteri —ja sigui de paraula, ja sigui per escrit— i el seu sempre pacient i fraternal consell.

L'obra que tot seguit recensionarem reflecteix molts anys d'investigació que l'autor ha dedicat a l'estudi de la cultura jurídica, la història i la filosofia, i això queda palès en el fet que aquest no és un treball sobre una institució o un autor concret, sinó que és alguna cosa més: és una reflexió serena sobre una cultura i un dret —el segle de la Il·lustració—, a la qual només es pot arribar després d'un llarg itinerari acadèmic, motiu pel qual no dubtem —ja d'entrada— que serà ben acollida per especialistes de diversos camps, ja que a través de l'obra el lector pot recórrer les llums i les ombres del pensament il·lustrat.⁷ I això li permetrà assolir un coneixement del dret que va més enllà del mer pragmatisme,⁸ tan propi del nostre temps com del pensament jurídic del segle XVIII, com així ho testimonia José Borrull en una de les cartes enviada a Mayans: «Yo ya metido en esta indigestión de practicones, ni me acuerdo de un texto, ni sé si entenderé el latín si me ponen delante a Cicerón, tal es la algaravía y confusión de estos pragmáticos que ni los entiendo, y me hazen olvidar aquello poco que supe».⁹

L'obra, després d'un explicatiu prefaci i d'una precisa introducció històrica, s'estructura en set capítols, en els quals es desenvolupen una multiplicitat de qües-

6. Madrid, Iustel, 2010, 356 p.

7. M. J. VILLAVARDE, *Rousseau y el pensamiento de las Luces*, Madrid, Tecnos Editorial, SA, 1987, p. 50 i seg.

8. Vegeu els assaigs a P. GROSSI, *Mitologie giuridiche della modernità*, Milà, Giuffrè Editore, 2001.

9. Agafo la cita de P. MARZAL RODRÍGUEZ, «Las *Disputatio iuris*. Humanismo y controversia», a Antonio MESTRE SANCHÍS (coord.), *Actes del Congrés Internacional sobre Gregorio Mayans: València-Oliva, 6 al 8 de mayo de 1999*, Oliva, Ayuntamiento de Oliva, 1999, p. 57.

tions que conformen un conjunt coherent i uniforme sobre alguns dels temes més candents i complexos del segle il·lustrat i que, com el mateix autor indica en la pàgina 18, «pueden arrojar una luz esclarecedora sobre la naturaleza de instituciones muy actuales», fet que evidencia que coneixia el principi proclamat per Baldus de Ubaldis «Qui vult scire consequentes debet primo scire antecedentes» («qui vulgui conèixer els conseqüents, d'antuvi ha de conèixer els antecedents»)¹⁰.

En la introducció històrica (p. 23-24) l'autor assenyala algunes de les ombres que van dur Ortega y Gasset a sostenir que «nos ha faltado el gran siglo educador» (p. 30) i que podrien sintetitzar-se en el suport i la defensa de la religió i del sistema jurídic de l'Antic Règim, fet que el porta a reconèixer que, si bé a Espanya s'experimenta una profunda alteració, és de menor intensitat que a la resta d'Europa (p. 33).

El segon capítol aborda els motius de la romanofòbia en l'àmbit jurídic (p. 43-102). Tal com amb encert es desprèn de l'estudi, contribuï a aquesta crítica l'obra dels comentaristes i dels professors universitaris, els quals, en atribuir al dret comú la concepció de *corporis universitas*, elaboraren un *systema legum* que permeté, prenent com a camp normatiu els diferents llibres i títols del *Corpus Iuris*,¹¹ regular les diferents institucions jurídiques dels ordenaments particulars,¹² així com analitzar les nombroses qüestions que plantejava la pràctica forense i que no havien estat considerades pel dret particular.¹³ És per aquest motiu que no dubtaren a acollir-se a la sistemàtica expositiva de l'escola estatutària, recorrent a la cita legal, als criteris d'autoritat, a les proposicions dialèctiques i a les *quaestiones disputatae*,¹⁴ sense les quals —segons ell— no es podien resoldre els dubtes que anaven sorgint en la pràctica jurídica.¹⁵

10. B. de UBALDIS, *In Primam Digesti Veteris Partem Commentaria*, Venècia, 1616. *De iustitia et iura rubrica, Leges Iuri operam daturum. Prooemium*.

11. Vegeu en aquest sentit G. SCHERILLO, «Inquieta sullo studio ed insegnamento del Diritto Romano», *LABEO*, núm. 2 (1956): «segons el meu parer, és un greu, tot i que difós error, considerar el llatí com a llengua morta [...] perquè continua vivint en les llengües romàniques; igualment greu, i fins i tot comú, és l'error de considerar el dret romà com alguna cosa morta, o pitjor, embalsamada, quan és més viu que mai en els drets moderns sorgits amb base romanística».

12. Vegeu en aquest sentit M. BELLOMO, *La Europa del derecho común*, Roma, Il Cigno Galileo Galilei, 1996, p. 193; A. FERNÁNDEZ DE BUJÁN, «Ciencia jurídica europea y derecho comunitario: *Ius romanum. Ius commune. Common law. Civil law*», *Iustel: Revista General de Derecho Romano*, núm. 10 (2008), p. 1-35.

13. F. SCHULZ, *The History of Roman Legal Science*, Oxford, At the Clarendon Press, 1967, p. 124-132; H. BERMAN, *Law and revolution: The formation of the western legal tradition*, Cambridge, Library of Congress, 1985, p. 1-123; A. CAVANNA, *Storia del diritto moderno in Europa. I. Le fonti e il pensiero giuridico*, Milà, A. Giuffrè, 1979, p. 125-134.

14. H. KANTAROWICZ, «The *Quaestiones Disputatae* of the Glossators», *TS (la Haia)*, vol. 16 (1939).

15. H. COING, *Derecho privado europeo*, vol. I, *Derecho común más antiguo (1500-1800)*, Ma-

Davant la presència excessiva del dret romà a les universitats i en la pràctica del segle XVIII, els il·lustrats arribaren a reprovar l'ús abusiu de la vigència i l'aplicació del dret romà en el fòrum i el seu desmesurat estudi en els àmbits acadèmics, fet que propicià, com assenyala l'autor, «que el antirromanisme llegara a convertir-se en una bandera programàtica de la Il·lustració» (p. 67).¹⁶

En el capítol tercer s'analiza la progressiva substitució del llatí universitari per les llengües vernacles (p. 103-125).¹⁷

Com a conseqüència lògica d'aquest antiromanisme i de la reivindicació del dret patri,¹⁸ els il·lustrats van sumar esforços per a la supressió de l'ensenyament del llatí, però no del seu estudi, com amb encert apunta l'autor (p. 105). Però, si bé autors com Feijoo, Mayans, Forner o Sarmiento van considerar el coneixement de la pròpia llengua com el més important, ja que, en paraules d'aquest darrer, «quanto mejor se maneje el idioma, mejor se podrá llegar al conocimiento de la ciencia»,

drid, Fundación Cultural del Notariado, 1996, p. 45 i seg.; F. CARPINTERO, «En torno al método de los juristas medievales», *Anuario de Historia del Derecho Español* (AHDE), núm. 52 (1982), p. 617-647; A. PÉREZ MARTÍN i J. M. SCHOLZ, *Legislación y jurisprudencia en la España del Antiguo Régimen*, València, Universitat de València, 1978, p. 311-314.

16. Vegeu, amb caràcter exemplificador, les paraules de J. BERNÍ Y CATALÁ, *Apuntamientos sobre las leyes de partida a tenor de leyes recopiladas, autos acordados, autores españoles, y practica moderna*, València, 1759: «porque el Derecho Civil de Romanos no manda en España, según resulta del tit. 1. part. 1. de forma, que las Leyes Civiles se consideran por sentencias de Sabios, que solo pueden seguirse en defecto de Ley, y en cuanto se ayudan por el Derecho Natural, y confirman el Real, que es propiamente Derecho Común, Auto I. tit. 1 lib. 2 Recop. Pero siendo nuestras Leyes loadas, y aplaudidas por todo el Orbe, Auto 3. tit. 2 lib 3 Recop. solo necessitamos de estudiar nuestras Leyes, y nada tendremos que aprender, ni embidiar de otras Leyes humanas [...]».

17. En aquest sentit, vegeu el *Plan de estudios aprobado por S.M. y mandado observar en la Universidad de Valencia*, Madrid, Imprenta Ibarra, 1787. En el capítol quart s'estudien les *Instituciones del derecho civil de Castilla*, escrites per Asso y Manuel, sense ometre'n la introducció, que dóna una breu notícia històrica de la nostra legislació. S'assenyalen aquestes institucions fins que se'n publiquin unes altres de més completes; mentrestant, cada catedràtic procurarà il·lustrar-les i augmentar-les amb les notes oportunes.

18. Vegeu, en aquest sentit, J. de SALA, *La ilustración del derecho real de España*, Imprenta de Galván, pròleg: «Los deseos de la Nación de que se publicara una ilustración del derecho real de España en el idioma español, que al paso que no ofendiera al buen gusto y pericia de los concurrentes a las Universidades y demás personas doctas, pudiera dar una decente instrucción a los que, no entendiendo latín, la necesitan para el ejercicio de su profesión, o gobierno de sus cosas, movieron nuestro ánimo a emprender el trabajo de ordenarla en la edad avanzada de setenta años, en que los hombres solemos pensar más en descansar, que entrar en nuevas tareas. La necesidad de esta obra, por la notoria insuficiencia de las otras de su naturaleza, que se han publicado hasta ahora, y nuestra vehemente inclinación a fomentar el estudio de nuestro derecho patrio, de que son buenos testimonios el Vínio castigado, las Instituciones y Digesto Romano Español, nos hicieron atropellar el reparo de nuestros muchos años [...]».

la realitat va ser que, al nostre país, el llatí va seguir essent la llengua acadèmica per excel·lència, com ho demostra l'al·legació jurídica següent del segle XVIII, *Pruebas para cátedras*, en la qual es llegeix: «[...] Para entrar en la clase de opositores a las cátedras de Leyes, deberá el candidato sustentar tres ejercicios publicos. En el uno propondrá conclusiones sobre el Derecho Natural y de gentes; en el otro las propondrá sobre el derecho romano y español, sobre la historia de entrambos, autenticidad y fuerza de cada codigo, y practica de los tribunales. En el tercer ejercicio se picará tres veces en el texto griego de las Novelas, y el rector a cada pique elegirá un parrafo para que el candidato lo traduzca y explique, y nombrará quien proponga dificultades. Últimamente presentará el candidato una disertación latina sobre cualquier punto propio de su facultad».¹⁹

El capítol quart aporta una lúcida i aclaridora visió del dret de propietat que permet rebutjar la coneguda acusació d'ahistoricisme que formulà Savigny contra el segle XVIII per considerar que era una època sense consciència històrica,²⁰ visió que, segons el meu parer, porta a una clara deformació i a un anacronisme, al qual Cassier ha donat una perfecta resposta.²¹

Als il·lustrats espanyols, la preocupació pels mals de la seva època els portà a plantejar-se un dels problemes més arrelats de la nostra història: la necessitat d'una reforma agrària, com a conseqüència del fet que a Espanya la propietat camperola —una tercera part de les terres— era molt dèbil, en part perquè era de terres de mala qualitat. En aquest sentit, Sarmiento, tot i que no era economista, avisà dels mals del *mayorazgo*, dels excessos de la propietat eclesiaística, de la immigració, etcètera, fet que el va portar a criticar els modes de vinculació de la terra —«cuyos odiosos privilegios son una de las causas radicales que estorban el mayor adelanto de la agricultura»—, la durada dels contractes forals, que només beneficiaven els intermediaris, i els *mayorazgos*. No obstant això, en relació amb aquestes dues institucions, va salvaguardar els beneficis del seu orde, així com els *mayorazgos* de l'Església, de la monarquia i de la noblesa, fet que porta l'autor a defensar que per a Sarmiento «los principios ilustrados no se aplican neutralmente».

En el mateix sentit, l'afany reformista dels il·lustrats els portà a proclamar la necessitat de reformar el sistema tributari, beneficiós només per a les classes privilegiades, per la qual cosa eliminaren l'excés de tributs i el substituïren per un sistema impositiu més senzill, basat en la contribució única, de la qual es va fer ressò Ensenada (p. 155).

19. B.U.V. R-1/297.

20. R. G. COLLINGWOOD, *Idea de la historia*, Mèxic, FCE, 1952, p. 82-87.

21. E. CASSIER, *Filosofía de la Ilustración*, Madrid, Cultura Económica, 1993, cap. V, «La conquista del Mundo Histórico», p. 222-223.

Així mateix, l'amor per la lectura va fer que es qüestionessin la necessitat de defensar la propietat intel·lectual en detriment dels llibreters, autèntics beneficiaris econòmics de l'edició de llibres. Aquesta idea va germinar en la Reial ordre de 20 d'octubre de 1674 (p. 162).

Sens dubte, un altre capítol atraient és el cinquè, que estudia el dret punitiu de la Il·lustració (p. 199-237).

Com assenyala Masferrer, ja des de l'època del moviment codificador el dret penal de l'Antic Règim fou objecte de nombroses crítiques i s'arribà a qualificar de ruïnós.²² Aquest va ser el parer, entre d'altres, de Pacheco, el qual va mantenir que «una normativa en la que nada era digno de respeto, nada era digno de conservación, ninguna parte se podía reservar para la regla de la sociedad futura. Toda, toda entera, se necesitaba trastornarla [...] El carro de la destrucción y de la reforma debía pasar por el edificio ruinoso, porque no había en él apenas un arco, apenas una columna, que pudiera ni debiera conservarse [...]».²³

Davant d'aquesta visió que ens aporta el legislador vuitcentista i que era extensible, com ens informa l'autor, al dret penal imperant a la resta de països europeus, autors com Sarmiento, com ja ho havien fet Diego de Covarrubias i Antonio Gómez,²⁴ van plantejar una sèrie de reformes tendents més a la prevenció que no pas a la repressió. En concret, davant la duresa de la legislació imperant, fra Martín Sarmiento féu, a diferència d'altres autors coetanis, una crítica general de tot el sistema processal inquisitiu i penal de l'època, alhora que repudià la tortura i la pena capital, «por bárbara, inútil y contraproducente», fet que el va fer anar més enllà d'autors com Montesquieu, Rousseau, Feijoo o Beccaria mateix i el convertí —com assenyala l'autor— en un personatge «muy adelantado para el siglo XVIII», malgrat que en d'altres aspectes es trobés «muy retrasado para el nuestro».

Aquesta visió de la pena com una sanció intimidadora va portar autors com Sarmiento a plantejar la substitució de les penes corporals per mesures de seguretat tendents a obtenir del condemnat un benefici per a la societat, és a dir, que «trabajen en utilidad de la República». Aquest fet el confirma com a precursor, en aquest àmbit, dels arguments postulats per Bentham i pels utilitaristes anglesos, malgrat que, com matisa l'autor, aquestes mesures ja estaven latents en l'ambient il·lustrat espanyol i en l'obra de Voltaire (p. 233).

22. A. MASFERRER DOMINGO, *Tradición y reformismo en la Codificación penal española. Hacia el ocaso de un mito: Materiales, apuntes y reflexiones para un nuevo enfoque metodológico e historiográfico del movimiento codificador penal europeo*, Jaén, Universidad de Jaén, 2003.

23. J. F. PACHECO, *El Código penal concordado y comentado*, Madrid, Imprenta de S. Saunague, 1848, p. 82.

24. F. TOMÁS Y VALIENTE, *El derecho penal en la monarquía absoluta (siglos XVI, XVII y XVIII)*, Salamanca, Tecnos, 1969, p. 122 i seg.

El sisè capítol aborda un dels temes cabdals i, fins dècades molt recents, menys estudiats per la historiografia jurídica: l'àmbit judicial i la pràctica del fòrum (p. 239-277).

Tothom sap que, davant del sistema processal de l'alta edat mitjana, en què predominava la *potestas iudicandi* del rei²⁵ conjuntament amb la justícia privada,²⁶ la recepció del procediment romanocanònic va comportar una concepció pública de l'administració de la justícia, en quedar, com afirmava Mayer, «en manos de jueces letrados toda la jurisdicción».²⁷ Naixia d'aquesta manera una nova organització judicial en la qual la funció legislativa corresponia fonamentalment al rei i la funció jurisdiccional, al jutge, i no al tribunal regi, com succeïa en el període alt-medieval.²⁸ D'aquesta manera, els jutges no tan sols havien de conèixer i sentenciar una causa, sinó que, com a administradors dels béns públics, els corresponia facilitar l'acompliment de la justícia, o bé amb la presa de fiances, l'embargament de béns, el compliment de les sentències, o bé amb l'aplicació estricta dels furs o, si no n'hi havia, d'un nou dret: el *ius commune*.²⁹

Aquesta nova concepció facilità que l'ordenament foral passés de concebre la

25. Monarca que, a diferència del rei legislador baixmedieval, encarna —seguint la vella doctrina patristica— la *imago deitatis*, és a dir, la imatge d'un vicari de Déu a la Terra, de manera que s'entenia la justícia com un reflex de l'ordre diví i, per tant, havia de ser aplicada pels reis. Vegeu M. GARCÍA PELAYO, *El reino de Dios, arquetipo político*, Madrid, Revista de Occidente, 1959, p. 152 i seg.; A. MARAVALL, «El pensamiento político de la Alta Edad Media», a *Estudios de historia del pensamiento español*, vol. I, Madrid, 1967, p. 33-66; F. KERN, *Derechos del rey, derechos del pueblo*, Madrid, 1955, p. 43-44: «Dios es soberano, y el Derecho que liga al monarca y a la comunidad es igualmente soberano en cuanto no contradiga a Dios; el monarca por un lado, la comunidad por otro, están de tal forma insertos en el sistema jurídico teocrático que ambos se encuentran sometidos a Dios y al Derecho».

26. Vegeu en aquest sentit J. PUYOL, *Orígenes del reino de León y de sus instituciones políticas*, Madrid, Imprenta Viuda e Hijos de Jaime Ratés Martín, 1926, p. 303, col.-l. «Memorias de la Academia», tom XII: «[...] llama la atención que la mayoría de los pleitos estén fallados por tribunales arbitrales, hasta el punto de que algunas veces llegase a sospechar que la administración de justicia por los jueces del Rey quedaba reducida al orden penal, y que en los asuntos civiles entendían de ordinario los jueces designados por las Partes»; J. ORLANDIS, «La paz de la casa en el derecho español de la Alta Edad Media», AHDE, núm. 15 (1944), p. 107-161; R. GIBERT, «La paz del camino en el derecho medieval español», AHDE, núm. 27-28 (1957-1958), p. 831-852.

27. F. MAYER, *Historia de las instituciones sociales y políticas de España y Portugal durante los siglos V al XIV*, vol. II, Madrid, Publicaciones de AHDE, 1929, p. 169. Vegeu també J. M. FONT RIUS, «La recepción del derecho romano en la península Ibérica durante la Edad Media», a *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Historie du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*, fascicle VI, Montpellier, Facultat de Dret i Ciències Econòmiques de Montpellier, 1967, p. 102.

28. Vegeu, en aquest sentit, *Espéculo*, «Proemio».

29. «Facer Justicia. Notas sobre actuación gubernativa medieval», *Moneda y Crédito*, núm. 129 (1974), p. 17-90; R. RODAL VERDEJO, *Los jueces de la monarquía absoluta. Su estatuto y actividad judicial: Corona de Castilla, siglos XIV-XVIII*, Madrid, Universidad de La Laguna, 1989, p. 17-20.

figura del justícia com una persona legal d'acord amb el dret, sense més mèrit que la seva honestedat personal,³⁰ a veure'l com un veritable representant de l'interès públic, ajudat en tot moment per un consell de prohoms —savis en dret— o d'assessors, fet que li permeté decidir les causes, no segons el seu arbitri, sinó «secundum foros dicte civitatis iudicet omnes causas civiles et criminales».³¹

En essència, aquesta visió de la justícia va perviure al llarg del segle XVIII, però es van mantenir alguns dels mals existents ja durant la baixa edat mitjana i l'edat moderna: el desarrelament dels jutges per imperatiu legal —si bé la capacitat tècnica es va anant imposant al llarg del segle (p. 243)—, l'aïllament dels jutges del seu entorn social —prohibint-los assistir a espectacles teatrals o a festes familiars— i la pervivència d'una multiplicitat de jurisdiccions fins ben entrat el segle XIX.

Com a novetat s'inicià la moda d'editar obres destinades a la pràctica jurídica. En aquest sentit, Barrientos Grandón assenyalava que l'obra dels juristes del *mos italicus* tardà es caracteritzà, entre d'altres notes, per un menor comentari de les fonts jurídiques justinianees, per un major estudi de les fonts legals del regne i per un caràcter eminentment més pràctic que el que tingueren les obres dels glosadors i els comentaristes.³² Però, com apunta el professor Rodríguez Ennes, no va ser fins a l'adveniment de la Il·lustració que es van impulsar els tractats de pràctica jurídica, l'única finalitat dels quals era introduir els aspirants a l'exercici professional en les subtileses forenses. És un exemple d'aquest tipus d'ensenyament l'obra d'Herbella de Puga *Derecho práctico de la Real Audiencia de Galicia* (p. 252-254).

Més breus, però no per això menys intensius i enriquidors, són els dos darrers capítols. En el capítol setè s'aborda l'estudi de la igualtat de drets entre homes i dones. Aquesta visió regeneradora o il·lustrada s'aprecia amb claredat en la defensa dels drets de les dones partint de la base que la diferència entre la dona i l'home no prové de la naturalesa, sinó de l'educació, fet que du l'autor a mantenir, amb bon criteri, que en fra Martín Sarmiento es pot veure el precursor de la defensa

30. M. C. CARLÉ, «“Boni homines” y hombres buenos», *Cuadernos de Historia de España*, núm. 29-40 (1964), p. 133-168.

31. Vegeu, en aquest sentit, A. GARCÍA-GALLO, «Jueces populares y jueces técnicos en la historia del derecho español», a *La justicia municipal en sus aspectos técnico y científico*, Madrid, Real Academia de Legislación y Jurisprudencia, 1946, p. 53-71; J. LALINDE ABADÍA, «El “curia” o “cort” (Una magistratura medieval mediterránea)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4 (1967), p. 271; M. C. CARLÉ, *El concejo medieval castellano-leonés*, Buenos Aires, CSIC, 1968, p. 109-131; J. M. GARCÍA MARÍN, *El oficio público en Castilla durante la Baja Edad Media*, Sevilla, Instituto Nacional de Administración Pública, 1974, p. 199-121

32. J. BARRIENTOS GRANDÓN, «La literatura jurídica indiana y el *ius commune*», a *Historia de la literatura jurídica en la España del Antiguo Régimen*, vol. I, Madrid, 2000, p. 209.

de la condició femenina portada a terme per Mary Wolltonescrat o per Stuart Mille (p. 292).

Finalment, el rigor científic que presideix el conjunt de l'obra es concreta en el capítol vuitè, on s'exposa com les matèries protocol·làries i les cerimonials s'anaren convertint, ja des de l'època romana i fins al segle XVIII, en un compendi de normes aptes per a harmonitzar la representació dels diferents elements socials; regles i usos que anaren endinsant-se en la nostra cultura jurídica fins a fer realitat la famosa afirmació de Paul Hazard: «Permanecer, evitar todo cambio que amenazaría destruir un equilibrio milagroso: éste es el deseo de la edad clásica».³³

Exposada la pluralitat de qüestions historicojurídiques que l'obra presenta a la comunitat investigadora, aquesta, segons el nostre parer, endinsa el lector en una lúcida lectura d'una època, la Il·lustració, en contínua pugna amb un món que agonitza, l'Antic Règim, en la dissecció dels problemes i les causes dels mals de la societat, dels seus intents de reforma, de les seves llums i les seves ombres, cosa que ens permet no tan sols acostar-nos a un període convuls de la nostra història, sinó endinsar-nos en aquesta visió orteguiana d'Espanya com a problema.³⁴

En definitiva, al llarg de les seves tres-centes cinquanta-sis pàgines, escrites amb rigor i claredat, l'autor fa un penetrant i reflexiu estudi sobre el Segle de les Llums en el qual es combinen valoracions jurídiques, històriques i filosòfiques, a l'empara d'una completa i rigorosa selecció de fonts literàries i bibliogràfiques, fet que ens permet redescobrir una formació acadèmica molt allunyada dels canons actuals i també constatar que ens trobem davant d'una obra que ja és un referent obligatori de la historiografia jurídica.

Juan Alfredo Obarrio Moreno
Universitat de València

*ITINÉRAIRE(S) D'UN HISTORIEN DU DROIT, JACQUES
POUMARÈDE; REGARDS CROISÉS SUR LA NAISSANCE
DE NOS INSTITUTIONS, DE JEAN PIERRE ALLINNE (ED.)*³⁵

Aquest llibre presenta una recopilació dels principals treballs de recerca publicats pel professor Jacques Poumarède, catedràtic d'història del dret de la

33. P. HAZARD, *La crisis de la conciencia europea. 1680-1715*, Madrid, Pegaso, 1975, p. 3.

34. J. ORTEGA Y GASSET, *España invertebrada*, Madrid, Alianza, 1981.

35. Tolosa, FRAMESPA, 2011, 697 p., col·l. «Méridiens».